

Сөздердің б і р г е және б ө л е к жазылу ережелері жайында да бірсыпыра түсініктер беруге тура келеді, өйткені бұл – жазу тәжірибесінде көп қиындық тудырып келе жатқан мәселе. Сондықтан қазақ орфографиясы ережелерінің соңғы редакциясында жүргізілген толықтыру, айқындаулар осы салада көбірек орын алды. “Біріккен сөздердің компоненттері қосылып жазылады және олардың дыбыстық жағынан өзгеріп кірігіп кеткен түрлері сол өзгерген қалпында, ал көпшілігі түбір тұлғаларын сақтап жазылады” деген мазмұндағы ережелер бұрыннан да бар әрі даусыз болатын. Жазуда қиындық туғызып келе жатқан жайт ереженің өзі емес, сол ережеге бағынатын біріккен сөз категориясын ажыратуда болып келе жатыр.

Соңғы кездердегі жазу дәстүріміз көрсетіп отырғанындай, ғылым мен техникаға, қоғамның әлеуметтік-саяси өміріне, мәдениетке, спортқа т.б. салаларға қатысты терминдік мәнде жұмсалатын күрделі атаулар бір сөз ретінде танылып кетті. Мысалы, 1978 жылға дейінгі орфографиялық сөздіктерде келіс сөз, қонақ асы, жанар май түрінде бөлек жазылып берілген сөздер күнделікті баспасөзде, кейбір оқулықтар мен жеке кітаптарда біріктіріліп жазылып жүрді. Екі түбірден құралып, терминдік сипат алған сөздерді біріктіріп жазу ережесі мен тәжірибесі бұрыннан бар (өнеркәсіп, кәсіподақ, баспасөз, бесжылдық т.б.).

Соңғы редакцияда бұрынғы: “Ғылымның әр алуан саласындағы терминдік мәнге ие болып қалыптасқан атаулар және басқа сөздер де бастапқы тұлғалары сақталып, дағды бойынша бірге жазылады” деген параграф сараланып, толықтырылды, атап айтқанда:

- 1) ғылым мен техника салаларында терминге айналған күрделі атаулар;
- 2) екі түбірден құралған аң-құс, жан-жануар, құрт-құмырсқа, өсімдік атаулары;
- 3) шаруашылық, тұрмыс, мәдениет, өнер, спорт сияқты салаларға қатысты зат, құрал-жабдық, әр алуан ұғым атаулары мен мамандық, кәсіп, қызмет иелерінің аттары;
- 4) екінші сыңары аралық, тану сияқты сөздер және алғашқы сыңары авиа, авто, изо, ультра... тәрізді сөздер болып келген күрделі тұлғалар біріктіріліп жазылады

Бұл күнде ғылымның сан алуан саласы қазақ тілінде сөйлеп отыр. Мектептер мен жоғарғы оқу орындарына арналған оқулықтардан бастап, ғылыми еңбектерде, ғылыми-көпшілік қолды әдебиет пен баспасөз беттерінде жүздеген күрделі терминдер мен тіркестер қолданылады. Олардың дені интернационалдық сөздер болса, енді бірқатары қазақ тілі мүмкіндігімен жасалған атаулар болып келеді. Солардың ішінде екі түбірді біріктіріп, жаңа ұғым атауын білдіру де кең орын алатыны мәлім. Бұл күнде көзіміз үйреніп, қолымыз дағдыланып қалған баспасөз, өнеркәсіп, бесжылдық дегендермен қатар, термин мәніндегі *қонақасы (ресми, яғни үкімет қонақтарына берілетін), келіссөз (үкіметтер, мемлекеттік ұйымдар арасында жүргізілетін), жарыссөз (жиналыстарда айтылатын), тілхат, қолхат* тәрізді сөздерді қосып жазу қажеттігі сезіледі.

Сондай-ақ биология, зоология терминдері болып саналатын өсімдік, аң-құс, жан-жануар, құрт-құмырсқа атаулары және солардың құрылысына, организміне (ағзасына) қатысты бөлшек не тұтастық атаулары екі түбір арқылы

білдірілсе, оларды біріккен сөз ретінде тану қажеттігі даусыз. Мысалы, *гүлтабан, тозаңқап, бұршаққын, сүтқоректілер* деген сөздер – өсімдіктер мен жан-жануарлардың өздерінің атаулары емес, олардың бөлшектері немесе топтарының терминдік аттары.

Өсімдіктер дүниесі мен жан-жануарлар әлемінде ақ, қара, сары, боз, теңбіл сияқты сын есімдермен келген бір ғана өсімдік түрінің немесе бір ғана аң-құстың, жәндіктің т.б. атаулары жиі кездеседі. Бұлардың қосылып не бірге жазылуында да қиындықтар ұшырасып жүр. Олардың бірге де, бөлек те жазылатын реттері (зандылықтары) бар. Әдетте түсті, қасиетті білдіретін сөздердің жеке өзі белгілі бір аңның, өсімдіктің, жәндіктің, құстың тұқымын айырып көрсету үшін қолданылса, олар бөлек жазылады. Мысалы, ақ аю, қара аю, қоңыр аю дегендердегі аңның аты – аю, оның алдындағы сын есімдер аюдың тұқымдарын (түрлерін) айырып айтады, сондықтан бөлек жазылады. Ал кейбір атауларда түсті, қасиетті білдіретін сын есімдер немесе солармен тіркесетін негізгі сөздер өздерінің лексикалық негізгі мағынасынан айырылып, екеуі бірігіп, бір ғана аңның, құстың, өсімдіктің т.б. жалпы атауын білдіреді.

Мысалы, *ақбауыр (құс), аққайран (балық), ақсары (құс)* дегендердегі ақ сын есімі өз тіркескен сөзімен бірге жазылады, өйткені бұл жердегі балық, құстардың атаулары бауыр, қайран, сары емес, бұл сөздер ақ сөзімен қосылып барып қана жалпы атау болып тұр, демек, мұндағы ақ сөзі де тек қана түсті білдіріп, айырымдық қызмет атқарып тұрған жоқ, сондықтан бұлар бірге жазылады. Әрине, кез келген сәтте бұларды бірден ажыратып тану оңай емес. Әр алуан кітаптарда, сөздіктерде, энциклопедияларда мұндай күрделі атаулардың жазылуында бірізділік болмай келеді. Бұлардың орфограммасын (таңбалануын) мүмкіндігінше реттеу – емле сөздіктерінің міндеті, бірақ мұнда да едәуір қиындықтар болатынын мойындаймыз.

Тек ғылым салалары емес, техника, шаруашылық, қоғам өмірі, мәдениет, күнделікті тұрмыс, өнер, спорт сияқты салаларға да қатысты терминдік мәнге ие болған сөздер аз емес. Мысалы, бір ғанаспортта, *бессайыс, онсайыс, жанкүйер, тоғызқұмалақ* тәрізді күрделі сөздер термин есебінде қалыптасты. Сондай-ақ өнер-білімге қатысты *қылқалам, күйтабақ, сөзжұмбақ, сөзтізбе, төлтума*, жолжазба сияқты атаулар да жиі қолданылып, бір сөз ретінде танылып жүр. Жолсерік

(проводник), жағажай (пляж), ақжайма (простыня), балабақша (детский сад), гүл тәж (венок), саяжай (дача), майбалшық (раствор сияқты сөздер белгілі бір ғылым мен техника саласының терминдері болмағанымен, бір ғана атау ретінде қолданылып, біріктіріліп жазылып жүргені аян. Әсіресе екі түбірден жасалған мамандық кәсіп, қызмет, белгілі бір бағыт иелері атауларын бір сөз деп тануға бет алып барамыз: теміржолшы, қызылзшілер, ізашар т.т. Міне, тілдегі осы бағыт жазуда да өз әсерін тигізіп отыр: бір сөз ретінде танылғаннан кейін мұндай атауларды біріктіріп жазу дәстүрі орныға бастады.